ڕۆڵی میرگەهێن کوردی لە سەرهەڵدانی شیعری کلاسیکی کوردیدا (بۆتان ـ بابان) بە نموونە

پ. د. عوسمان دەشتی
بەشی زمانی کوردی- فاکەڵتیی پەروەردە- زانکۆی کۆیە/ هەرێمی کوردستانی عیراق
پ. ی. د. دەریا جەمال حەوێزی
بەشی زمانی کوردی- فاکەڵتیی پەروەردە- زانکۆی کۆیە /هەرێمی کوردستانی عیراق

پۆختە:

دامەزراندنی میرنشینە کوردییەکان بە سەرکردایەتی بنەماڵە کوردە دەسەڵاتدارەکان لە چوارچێوەی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و ئێراندا بووە هۆی بوونی ئەوەی لە دەوڵەتە کوردییەکان تا ڕادەیەک لە ئازادی و سەربەخۆیی بەهرەمەند بن، ئەمەش جۆرێک لە سەقامگیری سیاسیی خوڵقاند کە لە بەرامبەردا ڕێگەی بە دامەزراندنی شارەکان و خۆشگوزەرانی ژیانی ئابووری و کۆمەڵایەتی دا، و بەم شێوەیەش سەرهەڵدان و گەشەسەندنی لە بوارەکانی پەروەردە و ئەدەب و کولتووردا بەدوای خۆیدا هێنا. بۆ نموونە؛ دەبینین حاکم و میرەکانی کورد لە هەردوو ناوچەی (بۆتان و بابان)، دەستیان بە دروستکردن و دامەزراندنی مزگەوت و قوتابخانەی ئایینی و ناوەندی پەروەردەیی جۆراوجۆری کرد، سەرپەرشتی کارەکانیان کرد، هەروەها خەرجکرنی دارایی و ڕەخساندنی دەرفەتی خوێندن بۆ هەر کەسێک کە پێویستی پێیانە. کارەکتەری ناسراوی وەك (مەلای جزیری /١٦٤٠-١٥٦٧)، کە زمانی کوردی-بۆتانی وەک زمانێکی ئەدەبی بۆ شیعر و داهێنان وەرگرتووە، ئیلهامی لە هەموو ئەو هونەر و شێوازە ڕیتۆریکیانەی کە لە ئەدەبیاتی ڕۆژهەڵاتی (عەرەبی و فارسی)دا هەبوون وەرگرتووە. بە مەبەستی دروستکردن و دەستپێکردنی ئەزموونێکی نوێ لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا سوودی لێ وەرگرتن و دامەزراند؛ کە بریتییە لە دامەزراندنی پایەکانی قوتابخانەی کلاسیک لە شیعر و ئەدەبی کوردیدا لە سەدەی حەڤدەهەمی زایینیدا. لە لایەکی تریشەوە شاعیر (نالی شارەزووری /١٨٠٠-١٨٧٧) هەوڵیدا ئەزموونەکە بە شێوەیەکی داهێنەرانە لە چوارچێوەی میرنشینی بابانیدا دروست بکاتەوە و ناوەندی داهاتووی ببوو بە شاری سلێمانی، بۆ تەواوکردنی نیوەکەی تری نەخشەی قوتابخانەی کلاسیکیەت بو بە شێوەزاری کوردی-بابانی، ئەویش بە سود وەرگرتن لە شێواز و هونەرە ڕیتۆریکییە ئەدەبییە عەرەبی و ئیسلامییەکان وەک پێشتر لەلایەن ئەلجەزیریەوە ناسێندرا بۆ بازنەی شیعر و ئەدەبی کوردی لە ماوەی سەدەی حەڤدە و نۆزدەهەمدا. ئەمەش لەلایەن شاعیرانی ئیلهامبەخش و پێشەنگ جزیری و نالی ئەنجامدرا.

پەیڤێن سەرەکی: *شیعری کلاسیک، بابان، بۆتان، نالی، جزیری*

پێشەکی:

میرایەتییە کوردییەکان لە مێژووی سەدەکانی نوێدا (سەدەی ١٦ تاوەکو سەدەی ١٩)، وەکو چۆن لە مێژووی سەدەکانی کۆن و ناوەڕستیشدا ڕۆڵێکی مەزن و دیاریان لە دیرۆک و ژیان و شارستانییەتی ناوچەکەدا گێڕاوە. شارستانییەت بە واتای پەرەسەندنی شار و بازێڕ و ئاوەدانی و بووژانەوەی ژیانی هزری و ڕووناکبیری لە ئەنجامی حوکمڕانییەکی بەردەوام و سەقامگیری سیاسیدا. یەکێک لە لە ڕووە گەشەکانی پێشکەوتن و ژیانی شارستانی هەر گەڵ و نەتەوەیەک لە هەر ڕۆژگار و سەردەمێکدا بووژانەوە و پێشکەوتنی چاند و ئەدەب و زانست و ژیانی ڕووناکبیرییە.

لەم ڕووەوە هەردوو میرایەتی دێرینی کوردی، (میرایەتی بۆتان لە سەدەکانی ١٥ و ١٦)دا، هەروەها (میرایەتی بابان لە سەدەکانی ١٨ و ١٩) دا، ڕۆڵێکی مەزن و مێژووییان گێراوە لە پێشکەوتن و پەرەسەندنی زانست و خوێندەواری و چاند و ئەدەبی کوردیدا بە تایبەتیش لە سەرهەڵدان و پایەداربوونی قۆناغ و قوتابخانەی شیعری کلاسیکیی کوردیدا. بۆ نموونە دەورەی یەکەم و دەستپێکی شیعری کلاسیکیی کوردی ((قوتابخانەی کوردی (کرمانجی) باکوور ـ بۆتانی)) لە ناوەڕاستی سەدەی شازدەهەمەوە لە ژێر چەتری میرایەتی (جزیرا بۆتان) و لە ئامێزی (خانەدانی عەزیران) دا، لەسەر دەستی مامۆستای یەکەمی شیعری کلاسیکیی کوردی، (شێخ ئەحمەدێ جزیری/١٥٦٨ ـ ١٦٤٠ ز) سەری هەڵداوە و دەمەزراوە. هەر ئەمەش وای کردووە کەوا ئەدەبیاتی کوردی بۆ یەکەمجار لە مێژوودا ببێتە خاوەنی ئەدەبێکی بەرز و هونەری توکمە و پێشکەوتوو کەوا شان لە شانی ئەدەبی میللەتانی ڕۆژهەڵات (عەرەب، تورک، فارس) بدات. ئەنجا هەر ئەم ڕێنیسانسە ئەدەبی و ڕۆشنبیرییە بوو کە لەدوای شێخی جزیریش لەسەردەستی نەوەی پێشینی ئەم قوتابخانەیە لە وێنەی مەلای باتەیی و ئەحمەدێ خانی و پەرتۆیی هەکاری و بەکربەگێ ئەرزی و ... بۆماوەی دوو سەدە بەردەوامی هەبێ.

لە سەدەکانی ١٨ و ١٩ داو لە ژێر قەلەمڕەوی میرایەتی باباندا و لە ئەنجامی ئاوەدانی و پێشکەوتنی خوێندەواری و زانست و زانیاری بەهاندان و پشتیوانی و لە ژێر سایە و سێبەری (بنەماڵەی میرەکانی بابان)دا و لە ناوەند و پێگەی میرایەتییەکە دا (قەڵاچوالان ـ سلێمانی)، دووبارە بووژانەوەیەکی ئەدەبی و ڕووناکبیری بە پیت و دەوڵەمەند و درەوشاوە هاتە ئاراوە، کە وەکو دەورەی دووەم و تەواوکەری قوتابخانەکەی بۆتان بوو، ئەمیش لەسەردەستی بەرەی یەکەمی شاعیرانی کلاسیکی کوردی ((قوتابخانەی کوردیی (کرمانجی) ناوەڕاست ـ بابان))، بە تایبەتیش شاعیری پێشەنگ و بلیمەت و قافڵە سالاری قوتابخانەکە ((مەلا خدری شارەزووری ـ نالی/١٨٠٠ ـ ١٨٧٧ ز)) پایەدار بووە و لە دوای ئەویش پۆلێک لە شاعیرانی نەوەی یەکەم و هاوسەردەمی نالی، لە وێنەی؛ سالمی ساحێبقران،

مستەفا بەگی کوردی، مەلاوەسمان، نەفعی ... تانوپۆی قوتابخانەکەیان تەواوکردووە و لە ڕووی هونەری و داهێنانەوە بە ترۆپکیان گەیاندووە، کە لە دوای ئەوانیش بۆ ماوەی زیاتر لە یەک سەدە بەردەوامی هەبووە. بە مجۆرە دەبینین هەردوو میرایەتییە کوردییەکە لە بۆتان و باباندا ڕۆڵێکی مەزن و کاریگەریان هەبووە لە چەکەرەکردن و سەرهەڵدان و پەرەسەندنی هەردوو لقی قوتابخانەی شیعری کلاسیکیی کوردی (بۆتانی و بابانی)دا.

لێرەوە ئەم توێژنەوەیە هەوڵێکە بۆ شیکردنەوە و نیشاندانی ڕۆڵی هەردوو میرایەتی کوردیی ناودار (بۆتان و بابان)، لە سەرهەڵدان و بوژانەوەی قوتابخانەی ئەدەبی کلاسیکیی کوردی، بە هەردوو لق و هەردو دەورەکەیەوە، کەوا تەواوکەری یەکترین بەم شێوەیە:

قوتابخانەی شیعری کلاسیکیی کوردی

دەورەی یەکەم
شیعری کلاسیکیی
کوردیی باکوور(بۆتانی)

دورەی دووەم
شیعری کلاسیکیی
کوردیی ناوەڕاست (بابانی)

باسەکە بە شێوەیەکی گشتی لە دوو بەش و چەند بڕگە و بابەتێک پێکدێت بەم شێوەیە:

. بەشی یەکەم:

١. میرایەتی بۆتان، کورتەیەکی مێژوویی.
٢. ژیانی زانستی و ڕۆشنبیری لە هەرێمی جزیرا بۆتاندا.
٣. مەلایێ جزیری وەکو پێشەنگی شاعیرانی قوتابخانەی شیعری کلاسیکیی کوردیی (لقی بۆتانی).

. بەشی دووەم:

١. کورتەیەکی مێژوویی لە بارەی (میرایەتی بابان)ەوە.
٢. ژیانی زانستی و ڕووناکبیری لە قەڵەمڕەوی میرایەتی باباندا.
٣. نالی وەکو پێشەنگی شاعیرانی قوتابخانەی شیعری کلاسیکیی کوردی (لقی بابانی).

وشە سەرەکییەکان: قوتابخانەی شیعری کلاسیکی کوردی، بۆتانی ـ مەلایێ جزیری، بابان و بابانی ـ نالی.

بەشی یەکەم

(١) میرایەتی بۆتان، کورتەیەکی مێژووی:

هەرێمی جەزیرەی بۆتان لە ڕووی جوگرافییەوە ناوچەیەکی کەونارای گرینگ و ستراتیژییە، لە نێوان وڵاتی شام و تورکیا و عەرەبستان دایەو جێگەی دڵی لە خاکی

کوردستانی گەورەدا گرتۆتەوە. پایتەختەکەی شاری جزیرەیە کە لە سەردەمانی کۆندا بە (جزیـرة الاکـراد . بیـت قـردو) ناسـراوە. نـاوی بۆتـان لە (بوختـان . بوهتـان)ەوە هـاتووە، کەوا هۆزێکی نـاودار و ناسـراوی نـاوچەکە بـوون، بە درێژایـی چـوارپێنج سـەدە دەسـەڵات و میرایەتـی ناوچەکەیان بەدەستەوە بوو. هەرێمی بۆتـان بەتـایبەتیش پـایتەختەکەی جزیـرە، کە شـارێکی دێرۆکـی و کـۆنی کـوردانە، لە ڕابـردوودا ناوەنـدێکی ئـابووری و بازرگـانی و پـردی پێکەوەگرێـدان بـووە لە نێـوان ناوچەکـانی ئیـران و شـام و عیـراق و تورکیـادا. (کۆمەکـا ڤەکۆلەران، ٢٠٢٠، ١٣).

لە ڕاستیدا هەرێمـی جزیـرە و بۆتـان وەکـو مێژوونوسـەکان باسـیان کـردووە هەم لە ڕووی جوگرافیا و هەم لە ڕووی مێژووییەوە بەلانکە و نیشتیمانی دایک و ڕەسـەنی کوردان دەژمێردرێت (عزت، ٢٠١١، ٤٣).

خـــوولی دووەمـــی میرایەتـــی بۆتـــان لە دوای کۆتـــایی هـــاتنی دەســـەڵاتی ئەتابەگییەکـانەوە لە نیـوەی یەکەمـی سـەدەی سـێزدەهەمی زاینـی لەسـەر دەسـتی سـلێمانی کوڕی خالیـدەوە دەست پێدەکات. میـر سـلێمان کەسـایەتییەکی بە دەسـەڵات بـووە لە هـۆزی بۆتـان و بە بـاپیرە گەورەی میرانـی میرنشـینەکە دادەنرێت. لەو سـەردەمەدا و لە دوای ئەویـش کـوڕەکەی، میـر عەبـدولعەزیزی کـوڕی سـلێمان کـوڕی خالیـد، یەکەمـین کەسـێک بـووە کەوا فەرمـــانڕەوایی بۆتـــانی کـــردووە و لە ســـاڵی (١٢٨٦)دا میرنشـــینەکەی دامەزرانـــدۆتەوە (تۆفیـق، ٢٠٠١، ١٤٤). هەروەهـا ناسـناو و شـۆرەتی بنەمـاڵەی (عەزیـزان . ئـازیزان)، کەواتـا ناوەڕاستی سـەدەی نۆزدە لە پلەوپایەی دەسـەڵات و میرایەتـی لەو هەرێمەدا مـاونەتەوە، لەم میر عەبدولعەزیزەوە داکەوتووە و ماوەتەوە (محەمەد، ٢٠١٨، ٦٧). ئەوەی لێرەدا بۆ ئێمە گرینگە، ئەو میر و فەرمانڕەوایانەی بۆتانن کە ماوەی باسەکەی ئێمە دەیانگرێتەوە واتە هەریەک لە:

. میر محەمەد کوڕی بەدربەگ.

. سوڵتان محەمەدی کوڕی میر محەمەد.

تا دەگاتە:

. میر شەرەفی کوڕی خان ئەبدال.

واتە ئەو میـر و مەزنـانەی لە نێـوان سـاڵانی (١٥٧٠ بـۆ ١٦٠٠ی زاینـی) لەسـەر زینـی دەســەڵاتدابوون (هـروری، ٢٠٠٤، ٤٨). یەکێــک لە شـوێنەوارە هەرە ناودارەکـانی جزیــرە لەو سەردەمانەدا شوورە و قەڵاتی شاری جزیرەیە کە بە (کەلها جزیرێ و بورجا بەلەک) ناسـراوە و کەوا مەڵبەنـد و پێگەی حـوکمڕانی میرەکـانی بۆتـان بـووە و لە سـاڵی (١٥٩٦) دا لەسـەر دەسـتی میـر شـەرەفدا ئـاوەدان و نـۆژەن کـراوەتەوە. لە پـاڵ نـۆ مـزگەوت و مەدرەسـەی مەزن و ئـاوەدان کە (مەدرەسـا سـۆر) یەکێکە لەو خوێنـدنگە ئـاینییە نـاودارانە بـووە، کەوا جزیری

شاعیری ئێمه بەشێکی ژیان و خوێندن و ڕۆژگاری زێڕینی زانست و سۆفیایەتی و شاعیریەتی تیادا بەسەر بردووە. (سمایل، ٢٠٢٢، ٤٩٧.٤٨٧)

٢. ژیانی زانستی و ڕۆشنبیری له هەرێمی جزیرا بۆتاندا:

میرایەتییه کوردییەکان له ڕابردوودا بەگشتی، لەگەڵ ئەوەی دامەزراوەی خێڵەکی و دەرەبەگی بوون، بەڵام له ناوەڕۆکدا له شێوەی دەوڵەتۆکەیەکی نیمچه سەربەخۆی خاوەن پایه و دەسەڵات بوون. میره کوردەکان له سۆنگەی جوامێری ئاینداری و خوا پەرستییەوه بڕەویان به خوێندەواری و زانست و پەروەرده داوه و پشتیوانی و پشتگیری تەواویان له مەلا و زانا و ڕابەرەکانی شەریعەت و تەریقەت له ناو کۆمەڵدا کردووه، بۆیه ناوەند و پایتەختی میرایەتییەکان له جزیره و بەدلیس و ئامێدی، ڕەواندز و قەڵاچوالان و سلێمانی و سنه و ئەردەلان ... هەمیشه مەکۆی زانست و ڕۆشنبیری بوون و ئەم هەرێمانه هەمیشه تەژی بوون له مەلا و زانا و دانا و خەڵکانی خوێندەوار و ڕۆشنبیر (ئامێدی، ١٩٨٠، ١٦٤). حاجی قادری کۆیی نەمر (١٨٩٧.١٨١٦) زۆر به دروستی تەعبیری لەم واقیعه کردۆتەوه کاتێک دەڵێ:

حاکم و میرەکانی کوردستان

هەر له بۆتانەوه هەتا بابان

یەک بەیەک حافیظی شەریعەت بوون

سەیید و شێخی قەوم و میللەت بوون

تەنانەت وا ڕێکەوتووه کەوا میر و پاشا و خانه کوردەکان خۆیان شاعیر و نووسەر و خەڵکی خوێندەوار و زانا و دانا بوون. خاوەنی کتێب و دیوان و تەلیفات و کتێبخانه و ئەرشیفی ناوازه و دەوڵەمەند بوون. هەر بۆ نموونه بزانن کەو گەڕیدەی عوسمانی (ئەولیا چەلەبی) لەکاتی ڕووخانی میرایەتی بدلیس لەسەر دەستی ئەحمەد پاشای والی عوسمانی له ساڵی (١٦٥٥)دا، چۆن باس له گەنجینەی کتێب و دەستخەت و ئەرشیف و کتێبخانەی تایبەتی (خان ئەبدال) دەکات؛ باری حەوت وشتر کتێبی دەنسقه و بایەخدار که مۆری خانیان پێوه بوو، جگه له حەفتاوشەش بەرگ کتێبی فارسی و عەرەبی و تورکی له دانانی عەبدال خان خۆی لەگەڵ سەدوپێنج پارچه و نامیلکەی جۆربەجۆر که زۆربەیانی به زمانی فارسی نووسی بوو ... (ناکام، ١٩٧٩، ٢٨٥.٢٧٨). له ڕاستیدا مرۆڤ که ئەو ڕوومالْ و کەشفەی ئەولیا چەلەبی بۆ کتێبخانه و ئەرشیفی ئەبدال خان کردوویەتی دەبینی و دەخوێنێتەوە، سەری سووڕ دەمینێ و هۆش و بیری ڕادەوەستێ!.

له سەدەکانی پازده و شازده و حەڤدەیەمدا بەهۆی ئارامی و سەقامگیری سیاسی له هەرێمی جزیرەدا بووژانەوه و ئاوەدانی ڕووی له ناوچەکه کردووه و بەوپێیه زانست و زانیاریش پێشکەوتووه. میرەکان بایەخیان به دروستکردن و ئاواکردنەوەی مزگەوت و حوجره و مەدرەسه و بنکەی فێرکردن و ئاینداری دەدا، هەروەها چاودێریان دەکرد و مووچه و بەرات و

وەقفیـان بـۆ تەرخـان دەکـرد، مێـژوو پێمـان دەڵێـت کـەوا ((میـر و پسـمیرێت بۆتـان گەلەک گوهدایە بەلاڤکرنا ڕۆشنبیری و نەهێلانا نەزانینێ برێکا ئاڤاکرنا مەدرەسا، خوێنـدنگەهو مزگەفتـان، مەزخانـدنا سـەرمایەکێ مشە ئـوبێ دەسـتگرتن ل زانـان، دانـان و ڕۆشـنبیران و ل خوێنـدنگەهێت شـاگردێت کـورد. لومـا شـاگرتێت کـورد ل هەر چار کەنارێت کوردسـتانێ سەر تێ دکر، ژبۆ دویماهی ئینان بخویندنا خوە ئو خوێندن نامە وەرگرتنێ)) (ئامێدی، ١٩٨٠، ٣١)

مەسـەلەی بایەخـدانی میرانـی جزیـرە و بۆتـان بە ئـاوەدانکردنەوەی مەدرەسـە و مزگەوت و فێرگە ئاینییەکان لە مێژوودا شتێکی سەرنج ڕاکێشە، وا باس دەکرێت کەوا ((تەنیا لە سـەدەی حەوتەمی کۆچیدا (٨٠) مزگەوتی گەورە و گچکە لە دەڤەری جزیـرەدا هەبوونە)) (حسـن، ١٩٨٩، ٢٤-٢٦). لە پاڵ ئەوەشـدا بە دەیـان کتێبخـانەی مەزن و دەوڵەمەنـد لە ناوچەکـانی جزیـرەدا هەبـووە کە دەوڵەمەنـدبوون بە سـەرچاوەی هەمە چەشـنەوە (مـحەمەد، ٢٠٠٠، ٩٤) هەر بـۆیە لە مێـژووی نوێـدا ئەم دەڤەرە بە دەیـان زانـا و دانـای نـاوداری لە بـوارە جیاوازەکـانی زمـان و ئەدەب و فیقهـو تەفسـیر و مێـژوودا پێشـکەش بە جیهـانی ئیسـلامەتی کـردووە. ئەوانەی لەبـارەی میرگەهـێ جزیـرا بۆتانیـان نووسـیوە ئاماژەیـان بـۆ فـاکتەری ئـاو و هەوای ئەم دەڤەرە کـردووە، لەسـەر کراوەیـی و لایەنـی هـزری و ڕۆشـنبیری دانیشـتوانەکەی، تـا ئەوەی لە خەڵکـی ناوچەکـانی دیـکە باشـتربوونە لە بـواری زانسـت و تێگەیشـتن و ئەدەب و تێڕوانین و لێکۆڵینەوەدا، لە پاڵ بوارەکانی بازرگانی و پیشەسازی و کاسبکاری و زیرەکی و لێهاتوویی بە هەموو شێوەیەکەوە (چالی، ٢٠٠٨، ٥٨).

(٣) مەلایێ جزیری، وەکو پێشەنگی شاعیرانی قوتابخانەی شیعری کلاسیکی کوردی (لقی بۆتان):

جزیـری، سـەردەفتەری شـاعیرانی کـوردە و بە مەزنتـرین و نـاودارترین شـاعیری کـورد دەژمێردرێت لە مێـژوودا. خەڵکـی هەرێمـی بۆتـانە و لە شـاری جزیـرەدا هـاتۆتە دونیـا، لە نیـوەی دووەمی سـەدەی شازدە و نیوەی یەکەمی سـەدەی حەڤدەدا ژیاوە (١٥٦٨-١٦٤٠).

سەبارەت بەو سەدەم و ڕۆژگارەی کەوا جزیـری تیادا ژیاوە سـەیدا عبـدالرقیب یوسـف دەڵێت: هۆیێ دەرکەفتنا سبەهیا مێژوویا کوردسـتانا سیاسی و نو لە چەرخا دەها کۆچی و شـازدەهێ زایینیـدا ئەوا کـو ژ جەنگـا (چالـدیران) سـالا (٩٢٠ک - ١٥١٤ز)دا لە نێـڤ بەینـا تورک و ئیرانیان دا یانی ژ یەکەتیا کوردان، میـرانێن کـورد ل کوردسـتانا ناوەندیدا ل ژێر حکمـێ تورکانـدا وەرگرتنـا هنـدەک ژ مـافێ نەتەوایەتییـان لە نێـڤ دەولەتـا عوسـمانیا تورکاندا (یوسف، ١٩٧١، ٦).

جزیـــری ڕۆڵەی ئەم چەرخەیە کە گیـــانی ئـــازادی و خۆبەڕێـــوەبەری و نەتەوە و نیشتیمانپەروەری تـاڕادەیەک وەکـو باسـکرا، لە هەرێمـی جزیـرە و بۆتانـدا بـوژاوەتەوە. ئەو بە

دابی مەلا و زانایانی کورد لە سەرەتاوە لە ناوچەکانی کوردستاندا گەڕاوە، زانست و زانیاری وەرگرتووە و لە هەر دوازدە عیلمەکانی شەریعەت و ئیسلامەتیدا بووە بە زانایەکی باڵا دەست و لە زمانەکانی عارەبی و فارسی و تورکیدا تاقە سوارە بووە لە مەیدان، بۆیە بەو سێ زمانەو بە کوردیش کە زمانی پەسندی خۆی بووە، شیعر و هۆنراوەی داناوە کە لە بەلاغەت و ڕەوانی و پاراویدا بێ نموونەن (هەژار، ١٣٥٩، ٢٢). ئەو ڕۆژگارێکی تەمەنی لە سەردەمی میر شەرەفی کوڕی خان ئەبدالدا (١٥٨٥-١٥٩٦ حوکمڕانی کردووە) بەسەر بردووە. میر شەرەف لە میرە ناودارەکانی خانەدانی ئازیزان بووە، کەوا میر شەرەفخانی بدلیسی (١٥٤١-١٦٠٤ز) لە شەرەفنامەدا زۆر بەشان و باڵیدا هەڵدەڵێ و دەڵێ: زۆر پیاوێکی دەست و دڵ و دەروون پاکە، فەقێ و مەلای زۆر خۆش دەوێن، زۆر مەدرەسە و مزگەوتی تازەی لە شاری جزیرە ئاوا کردۆتەوە. یەکێک لەو مەدرەسانە مزگەوتی سووری پێ دەڵێن، لە پەنای شورەی شارە و کەوتۆتە لای ڕۆژئاواکەی، مەوقوفەجاتێکی زۆر پڕ داهاتی بۆ ئەو مزگەوتە داناوە، تا لە پاش نەمانی خۆیشی مزگەوت هەر لە برەو دابێ و هەمیشە مەلا و فەقێی تێدابێ ... جزیری هەر لەو مزگەوتەدا دەرس بێژ و پێش نوێژبووە. گەلێک مەلای لەو مزگەوتەدا ئیجازە داوە و دیارە هەر لەوێش مردووە و لە مزگەوتەکەدا نێژراوە (هەژار، ١٣٩٥، ٢٢). جزیری نێوانی لەگەڵ میر شەرەفدا زۆر خۆش بووە کە لە سایە و سێبەری ئەودا ژیاوە بۆیە ناودارترین قەسیدەی ستایشی لە دیوانەکەیدا بۆ ئەو هۆنیوەتەوە:

ئەی شاهنشاهێ عوعەظظەم حەق نگەهدارێ تەبی
سوورەیی (انا فتحنا) دۆر و مادارێ تەبی
هەر کنارێ پێڤە وەرگێڕی عنانێ هممەتێ
زوهرە بێ پەیکێ تەو و کەیوان رکێبدارێ تەبی

مەلا لە درێژەی قەسیدەکەیدا لە خوا دەخوازێت کە ئەو میرە کوردەی جزیرە کە ڕەواج بە خوێندەواری و بەدین و بە ئیسلام دەدات و یارمەتی مزگەوت و مەلا و فەقێیان دەدات تاوەکو دەرسی قورئان و حەدیسان بڵێنەوە، خوا هەر پایە بەرز و باڵا دەستی بکات:

نەی تنێ تەبریز و کوردستان ل بەر حوکمێ تەبن
سەد وەکی شاهێ خوراسانێ د فەروارێ تەبی
گەر ج دەرئیقلیمێ رابع هاتی تەختێ سەلطەنەت
پاشاهێ هەفت ئیقلیمان سەلامکارێ تەبی (دۆسکی، ٢٠١١، ٣٠٤)

لە پێش جزیریدا لە نێو خوێندەوار و ڕۆشنبیری کوردان ئەدەبێک زاڵ بووە کە لەسەر ڕێوشوێن و تەقالیدی ئەدەبی عەرەبی و ئیسلامیدا دامەزرابوو، بە زمانی فارسی و عەرەبی بوو، هەر لەو ڕۆژگارەدا زمانی فارسی، زمانی شیعر و ئەدەبیات بوو لە سەرەتاسەر قەڵەمڕەوی دەوڵەتی عوسمانیدا. وەکو لە پێشەوە گوترا، جزیریش شارەزایی تەواوی لە ئەدەبیاتی ئیسلامی و زمانەکانی عەرەبی و فارسی و تورکیشدا هەبوو، بەڵام بە هۆی ئەو کەشوهەوا

ئازادی و سەربەخۆییەی کە میران و میرایەتی بۆتانی لەو سەردەمەدا تیادا ژیاوە و هەروەها لە سۆنگەی بووژانەوەی شار و ئاوەدانی و پێشکەوتنی زانست و زانیاری و خوێندەواری لە هەرێمی جزیرەدا، سەرەڕای ئەو ئارامییە سیاسییەی کەوا باڵی بەسەر هەموو دەڤەری بۆتاندا کێشابوو لە سایەیدا گیانی نەتەوەیی و وڵاتپەروەری سەری هەڵدابوو، تەنانەت هەستی نەتەوەخوازی و نیشتیمانپەروەری و کورد بوون لەلای جزیری خۆیشی چەکەرەی کردبوو تا ئەوەی بانگی هەرتاکێک لە خوێندەوارانی گەلەکەی بکات و بڵێت:

گەر لوئلوئی مەنثور ژ نەظمێ تو دخوازی

وەر شعرێ مەلێ بین تە ب شیراز چ حاجەت

ئەنجا ئەم هەڵومەرج و هۆکار و فاکتەرە خوودی و بابەتیانە هەموو پێکەوە بوون بەهۆکارگەل و فاکتەرێکی بەهێز تا ئەوەی جزیری دەسپێشخەری بکات و زمانی کوردی هەڵبژێرێت و لەو چوارچێوەیەشدا شێوەزاری ماڵباتی ئەزیزان (بۆتانی) بکاتە زمانی شیعر و غەزەل و قەسیدەکانی بەو شێوەزارە بهۆنێتەوە. جزیری وەکو داهێنەر و کارساز هاتووە پەیرەوی لە هونەر و فۆڕمەکانی شیعری کلاسیکی عەرەبی کردووە و، لەسەر رێوشوێنەکانی ئەوان رۆیشتووە، یاساکانی عەرووز و بەلاغەت وکێش و سەروای شیعری عەرەبی پەیرەو کردووە، بەڵام لە رێگەو لە بۆتەی زمانی کوردییەوە ئەم کارەی کردووە. واتە زمانە شیعرییەکەی کوردییە لەناو کوردیش شێوەزاری ئاخاوتنی بۆتانییە، هەرئەمەش بووە وای کردووە کەوا کوردی بۆتانی لەو قۆناغەداو دواتریش ببێت بە زمانی یەکگرتووی ئەدەبی کوردی و شاعیرانی دوای خۆی لەسەر هەمان رێچکە و رێباز بۆ ماوەی دوو سەدە بەردەوامبن.

جزیری بەم هەنگاوەی تاقیکردنەوەیەکی تازەی لە ئەدەبی کوردیدا داهێناوە و دوابەدوای جەنگی چاڵدیران لە ساڵی (١٥١٤ز)دا رێنیسانسێکی لە ئەدەبی کوردیدا لە هەرێمی جزیرە و بۆتاندا بەرپاکردووە. کۆمەڵێک بابەتی تازەی لە رووی ڕوخسار و ناوەڕۆکەوە هێنایە ناو ئەدەبی کوردییەوە. کە لایەنی ڕوخسارەکەی خۆی لە پەیڕەوکردنی کێشی عەرووز و یەکێتی قافیە و ڕەوانبێژی شیعری عەرەبی . ئیسلامی (عەرەبی و فارسی و تورکی) دا خۆی دەنوێنێت و لایەنی ناوەڕۆکیش خۆی لە داهێنانی هونەری جوانکاری و مەبەستەکانی شیعرەوە بە دیاردەکەوێت کەوا جزیری لە چوارچێوەی سۆفیزمی ئیسلامیدا سامانێکی بەنرخی داهێناوە (خەزنەدار، ٢٠٠٢، ٢٦٣). بەم پێیە یاسا و دەستوور و پێوەرە ئەدەبییەکانی جزیری لە پاڵ زمانە کوردییە ئەدەبییەکەیشی بوون بە یاسا و ڕەگەزی سەرەکی لە ئەدەبی کلاسیکی کوردیدا کە دواتر شاعیرانی ئەم قوتابخانە ئەدەبییە لە سەرتاسەری کوردستان لە سەری رۆیشتوون و پێڕەویان لێ کردۆتەوە.

جزیـری كە بە (شـێخی جزیـری) دەناسـرێت و لە واقیعیشـدا بەڕاسـتی (شـێخی شاعیرانی كوردە)، هەروەكو زڤنگی دەڵێت؛ دیوانێكی بۆ بەجێ هێشتووین كە لە مەزنترین پلەكانی پاراوی ڕەوانبێژی دایە لە زمانی كوردیدا و شان لە شانی دیوانی حافزی شیرازی و جامی و ئیبن الفارض و فزوولی دەدات لە زمانەكانی دیكەدا (الزڤنگی، ٢٠١٣، ١٤). هەر لەو سەرچاوەیەدا هاتووە كەوا جزیری لە ناوەڕاستی سەدەی هەڤدەیەم، هاوچەرخی میر شەرەفخانی كوڕی میـر ئەبـدال بـووە كەوا سەردەسـتەی میرانـی ماڵبـاتی ئـازیزان و بـۆ مـاوەیەكی درێـژ فەرمانڕەوای میرگەهێ جزیرە و بۆتان بووە. هەر ئەویش مزگەوت و مەدرەسەی سووری ئـاوەدان كـردۆتەوە كە لە سـەردەمی میـر شـەرەفی كـوڕی میـر بەدر لە سـاڵی (١٥٠٨ز) بـۆ یەكەمجـار دروست كرابوون (سمایل، ٢٠٢٢، ٤٩٤). بەڵام میر شەرەفی میر ئەبداڵ دووبارە نۆژەن و ئـاوەدانی كـردۆتەوە و چەنـدین گونـد و كـێڵگە و باغـاتی لەسـەر ئەو خوێنـدنگەیە وەقـف كـردووە كەوا جزیـری تیـادا مامۆسـتا و سـەیدا بـووە تـاوەكو لە ژیانـدا بـووە دەرس و دەوری تیـادا گوتۆتەوە، ئەنجا لە دوای مەرگ و مردنیشی هەر لەو مزگەوت و مەدرەسەیەدا نێژراوە.

لێرەدا وەكو لە بەراییـدا ئـامـاژەی پێدراوە، جزیـری قەسـیدەیەكی لە پەسـن و پیـادا هەڵگوتنی میری جزیرە (شەرەفخانی كوری میر ئەبدال)دا هۆنیوەتەوە كەوا لە بەشێكیدا هاتووە:

ئەی شاهنشاهی موعەظظەم حەق نگەهدارێ تە بی
سوورەیی (انا فتحنا) دۆر و مادارێ تەبی
هەر كنارێ پێڤە وەرگێڕی عنانێ هممەتێ
زوهرە بێ پەیكێ تەو و كەیوان ڕكێبدارێ تەبی
دائما مەنزلگەها سوورا تەبت بورجا شەرەف
طالعێ فەرخوندەو و بەختێ سەعید یارێ تە بی
ماهتابا دەوڵەتێ یەك پەرتەوەك شەمعا تە بت
ئافتابا ڕەفعەتێ بەرقەك ژ ئەنوارێ تە بی
لامعێ فەتحا ئەزەل بەرقێ ژ بەرتاجێ تە دت
كەوكەبا سەعدا ئەبەد نەجمەك ژ سەییارێ تە بی
بەرقێ سوببووحی كو ئیشراقێ ل سەدجانان ددت
ئەوكو كەشفا دل دكت ڕەمزەك ژ ئەسرارێ تە بێ
ڕایەتا فەتحێ ب نەصرا (لم یزل) مەنشوور بوو
شەهسوارێ فەڕڕێ سوبحانی عەلەمدارێ تە بی
نەی تنێ تەبریز و كوردستان ل بەر حوكمێ تەبن
سەد وەكی شاهێ خوراسانێ د فەروارێ تە بی
گەر چ دەر ئیقلیمێ رابع هاتی تەختێ سەلطەنەت
پادشاهێ هەفت ئیقلیمان سەلامكارێ تە بی

تا له كۆتاييدا دەڵێت:

مه ب عەيش و نووش و شاهى ئەو فدا عومرێ ته بت

چەندە كێ ساڵەك موجەددەت بێت و بێ زارێ تەبى

هەر كەسێ نه ژ جان دوعا گۆ و ثەنا خوانێ ته بت

گرتيێ قەيدا تەو و ئامانجێ نووبارێ ته بێ

مەدرەكێ علمێ ضەميرى شەممەيەك وەصفا ته هات

وەرنەكى عالم ب شەئنێ قەدر و مقدارێ ته بى

قەست و داخوازا (مەلێ) دائم ژ جان و دل ئەڤە

هەر د بەندا خدمەتێ پێشدەستێ ديدارا تەبى (دۆسكى، ٢٠١١، ٣٠٣، ٣٠٥)

هەروەها جزيرى قەسيدەيەكى ديكەشى لەسەر مەدح و ستايشى مير شەرەفخان داناوە كە لێرەدا ئاماژە بۆ چەند دێرێكى دەكەين:

خانى خانان لامعێ نەجما ته هەر پڕ نوور بى

كەشتيا بەختێ ته (أز) بايێ موخالف دوور بى

كەوكەبا سەعدا شەرەف دنێڤ بورجا ته بت

داتنێ ژ چەرخێ بەلا شوبهى مەهێ مەنظوور بى

لەو زيارەت ئاستانێ تێت شەمسا دەوڵەتێ

داسەحەرگاهان ژ ديدارا شەريف پوڕ نووربى

ئەختەرا ته ژ پەردەيا غەيبێ ئەگەر بێتن ظوهوور

دێ بتن (نصف النهار)ە وەرشەبێ دەيجووربى

(أيه الكرسي) و (أنعام) هەيكەلا تۆخا تەبن

بێ نيهايەت پوڕ موراد و بێ عەدەد مەنصوور بى

هەركنارێ وەرگەڕينى پێڤە عەزم و هممەتێ

ڕايەتا فەتحێ ب نەصرا (لم يزل) مەنشوور بى

خەيمەتا نوورا عنايەت ظللێ مەمدوودێ ته بت

سوورەيێ (أم الكتاب) مادارى حەضرەت سووربى

پاشى نەوشيروان دبێم دێ حاكمێ عادل تويى

مثلى حاتەم دێ ب دانێ دەرجەهان مەشهووربى

ما جزيرێ شوبهێ دارێ تەختێ هەفت ئقليم بت

هەم ب حوكم و سەلطەنەت ئەسكەندەر و فەغفوور بى

تاوەكو له كۆتاييدا دەڵێت:

ما لسانێ من دوعا گوويێ ل دەرحەق وەصفێ خان

مەظهەرێ سرڕا كەلامى وەك درەختا طوور بى

هەر د مەدحێ تەو ثەنائێ سينەو قەلبێ (مەلێ)

بى تەفاوت قولزوما پوڕ لوئلوئى مەنثوور بى

ژ ئاستانێ دەولەتێ غائب نەبی جارەک (مەلا)
دا ژ فەرمانێ موکەڕڕەم دەم ب دەم مەئموور بی (دۆسکی، ٢٠١١، ٣٠٧)

بەشی دووەم

(١) کورتەیەکی مێژوویی لە بارەی (میرایەتی بابان)ەوە:

لە ڕۆژئاوای زنجیرە چیای زاگرۆسەوە و لە ناوچەکانی پشدەر و مەرگە و شاربژێڕ و قەرەداغ و شارەزوورەوە، وەکو سەرچاوە مێژووییەکان باسی دەکەن، خانەوادەی (بابانەکان) لە سەدەی چواردەی زایینی بەدواوە جلەوی حوکمڕانیان لەو ناوچانەدا گرتۆتە دەست. زنجیرەی سێیەمی ئەو بنەماڵەیە لە ساڵی ١٦٧٠ زاینیدا لە (قەرەچوالان ـ قەڵاچوالان)، وەکو مەڵبەند و پێتەختی میرنشینەکەیان نیشتەجێ بوون. دوای ئەوە لە ساڵی ١٧٨٤دا پایتەختەکەیان گواستۆتەوە سلێمانی و لەو ماوە زەمانیەدا کە پایتەختی میرایەتی لە قەڵاچوالان بووە ١١ میر و مەزنی بابانەکان حوکمڕانیان کردووە (بابان زادە، ٢٠٢١، ١٥١). هەر لەو ماوەیەدا کە سەدەیەکی زیاتر خایاندووە سنووری نفووز و دەسەڵاتی میرانی قەڵاچوالان لە سنەوە تا نزیک بەغدا و لەوێشەوە تا سنوورەکانی موسڵ و دیاربەکری گرتۆتەوە. بەڵام وەکو (لۆنگریک) دەڵێت؛ هەرێم و میرایەتی قەڵاچوالان هەمیشە وەکو شانۆیەکی ئامادەکراو بووە تاوەکو هەردوو دەوڵەتی تورک و ئێرانی هەرکاتێک ویستیان بێن و ڕۆڵی خۆیان تیادا نمایش بکەن و هۆکارەکانی شەڕ و گێچەڵی تیادا بچێنن (لونگریک، ١٩٦٨، ٢١٥).

لەسەردەمی مەحمود پاشای یەکەمدا (١٧٧٨ تا ١٧٨٣ حوکمڕانی کردووە)، بەهۆی کۆمەڵێک فاکتەری ڕامیاری و کارگێڕی و جوگرافییەوە، بڕیار لەسەر ڕاگواستنی پایتەختی میرایەتی دراوە لە قەڵاچوالانەوە بۆ سلێمانی. لە ڕۆژگاری ئیبراهیم پاشا بە دواوە (١٧٨٣ تا ١٨٠٣حوکمڕانی کردووە)، سلێمانی دەبێتە مەڵبەندی تازەی میرایەتی بابان. لە دروستکردنی شاری تازە دا پێڕەوی لە پلان و پڕۆژە و نەخشەسازی شاری نوێ و مۆدێرندا کراوە. ڕەچاوی کەرتەکانی ئاوەدانی لە شوێن و پێگەی سەرای حکومەت و مزگەوت و بازاڕ و خان و کاروانسەرا و حەمام و دوکان و شوێنەکانی دیکە کراوە. تا ئەوەی لە ئانوساتی دروستکردنی پایتەختی تازەدا هەشت مزگەوتی گەورە و ناودار لە شارەکەدا دروستکراون (جەعفەر، ٢٠١٤، ٧٧.٧٥).

میرایەتی بابان لە سلێمانی لەگەڵ هەموو ئاڵۆزییەکان و بارودۆخی سیاسی و سەربازی و هەڵکشان و داشکاندا، تاوەکو ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەم (١٨٥١) بەردەوام بووە. لەو ماوەیەدا میر و پاشای بە دەسەڵات و بەهێزی تیادا هەڵکەوتووە کە توانیویانە حوکمی بەغدا بکەن، وەک ئەوەی لە هێز و دەسەڵاتی ئاوڕەحمان پاشای بابان و مەحمود پاشای کوڕیدا بە دیاردەکەوێت. وەکو لەم بارەوە دیسان لۆنگریک دەڵێت ئەمە یەکێک لە خاسیەت و تایبەتمەندییە سەرنجڕاکێشەکانی ئەم میرایەتییە بووە لەو سەردەمەدا

(لونگریک، ١٩٦٨، ٢٧٨). ئاوڕەحمان پاشای بابان (کە ماوەی ٢٤ ساڵ بەشێوەی پچڕ پچڕ حوکمڕانی کردووە)، ویستویەتی دەسەڵاتێکی سەربەخۆ لە شێوەی دەوڵەتۆکەیەک، دوور لە نفووز و دەسەڵاتی واڵی عوسمانی لە بەغدا و خانی ئیرانی لە کرماشان دەبمەزرێنێت، بۆیە سەردەمەکەی بە یەکێک لە درەوشاوەترین سەردەمانی بابانییەکان ئەژمار دەکرێت.

لە میرە ناودارەکانی دوای ئەو، هەریەکە لە مەحمود پاشای کوڕی و سلێمان پاشای برای و ئەحمەد پاشای کوڕی سلێمان پاشا ناویان دێت، کە تیایدا نفووز و دەسەڵاتی میرایەتی تاڕادەیەک لە پێشکەوتن و سەقامگیریدا بووە. (شێخ ڕەزای تالەبانی/١٨٣٧.١٩١٠)، بە دروستی تەعبیری لەو ڕۆژگارە کردۆتەوە و کاتێک دەڵێت:

لە بیرم دێ سلێمانی کە دارولمولکی بابان بوو
نە مەحکوومی عەجەم نە سوخرەکێشی ئالی عوسمان بوو
لەبەر قاپی سەرا سەفیان دەبەست شێخ و مەلا و زاهید
مەتافی کەعبە بۆ ئەرپابی حاجەت گردی سەیوان بوو
لەبەر تابووری عەسکەر ڕێ نەبوو بۆ مەجلیسی پاشا
سەدای مۆزیقەو و نەققارە، تا ئەیوانی کەیوان بوو
دریغ بۆ ئەو زەمانە، ئەو دەمە، ئەو عەسرە، ئەو ڕۆژە
کە مەیدانی جرید بازی، لە دەوری کانی ئاسکان بوو
بە زەربی حەملەیێ بەغدایی تەسخیر کرد و تێی هەڵدا
سولەیمانی زەمان، ڕاستت ئەوێ باوکی سولەیمان بوو
عەرەب ئینکاری فەزلی ئێوە ناکەم، ئەفزەلن ئەمما
سەلاحەدین کە دنیای گرت لە زومرەی کوردی بابان بوو
قوبووری پڕ لە نووری ئالی بابان، پڕ لە ڕەحمەت بێ
کە بارانی کەفی ئیحسانیان وەک هەوری نیسان بوو
کە (عەبدوڵلا پاشا) لەشکری والی (سنە)ی شڕکرد
(ڕەزا) ئەو وەختە عومری پێنج و شەش، تیفلی دەبستان بوو (شوان، ٢٠٢١، ٧٤)

(٢) ژیانی زانستی و ڕۆشنبیری لە قەڵەمڕەوی میرایەتی باباندا:

بنەماڵەی میرەکانی بابان وەکو شەرەفخان باسیان دەکات کەوا کۆمەڵێکی ئایین پەروەر و بڕوادار بوون، بۆیە لە ڕێوشوێنی ئیسلامەتی لایان نەداوە و گەلێکیشیان پیاوی خودایی و خوێندەوار لێ هەڵکەوتووە (بدلیسی، ٢٠١٧، ٤٥٨). ئەنجا لە دەڤەری باباندا هەر لە سەرەتاوە تا کۆتایی بە سەدان زانای ئایینی، شاعیر و ئەدیب، فەلەکناس و پیاوی دانا و شێخی تەریقەت هەڵکەوتوون. میرەکانی بابان سەرەڕای سەرقاڵیان بە کێشەکانی ناوخۆیی و بەرگریکردن لەبەردەم لەشکرکێشییە دەرەکییەکان، بایەخ و گرنگیان بە خوێندەواری و مزگەوت و مەدرەسە و زانایان داوە (بابان زادە، ٢٠٢١، ٣١٠). بۆ نموونە سلێمان

پاشای مەقتوول (لە ١٧٥١ بۆ ١٧٦٥ حوکمڕانی کردووە)، لە قەڵاچوالان زۆر پەرەی بە زانست و خوێندەواری و دروستکردنی حوجرە و مزگەوت و خوێندنگەی ئایینی داوە، مەوقووفاتێکی زۆری لە زەوی و خانوو و خان و دوکان و تیمارات بۆ خزمەتی مزگەوت و مەدرەسەکان لە تەواوی سنووری میرایەتییەکە تەرخان کردووە، بە تاتیبەتی بۆ مزگەوت و مەدرەسەکانی قەڵاچوالان و گوڵعەنبەر و کۆیە و هەولێر و کەرکوک و مەریوان ... بە جۆرێکی وا کە ئەم وەقفنامەیە لە لایەن دەیان مەلا و زانا گەورەکانی سەردەمەکەیدا مۆرکراون و ئەم وەقفنامەیە لە ئێستادا وەکو بەڵگەنامەیەکی مێژوویی ماوەتەوە (عبدالسلام، ٢٠٠٨، ١٩). سەبارەت بە برەوپێدانی زانست و خوێندەواری لە لایەن میرەکانی بابان لە سەردەمی قەڵاچوالاندا شێخ محەمەدی خاڵ دەڵێت؛ (میران و فەرمانڕەوایانی بابان زانست پەروەر بوون و بەچاوی ڕێزەوە لە شیعر و ئەدەبیاتیان دەڕوانی، هاوکار و پشتیوانی زانا و شاعیران بوون، مزگەوت و مەدرەسەیان دروست دەکردن، پەرەیان بە بواری خوێندەواری دەدا، هەر بۆیە کۆمەڵێکی زۆر لە زانا و دانایانی ناودار و هەڵکەوتە لەو سەردەمەدا پێگەیشتوون کە لە مێژوودا ناویان دەرکردووە لە وێنەی شێخ مارفی نۆدێ (١٧٥٢-١٨٢٦)، مەولانا خالیدی شارەزووری (١٧٧٨-١٨٢٦)، موفتی زەهاوی (١٧٩٣-١٨٩٠)، لەگەڵ دەیان و سەدان تر لە زانایان و ئەدیبانی بەرزنجەیی و چۆری و مەردۆخی و قزڵچییەکان (الخال، ٢٠٢١، ج٧، ٢٣٦). هەروەها لە درێژەی باسەکەیدا دەڵێت؛ (قەڵاچوالان شاری زانست و زانایان بووە، لە شارەکانی کوردستانەوە ڕوویان تێ دەکرد و چەندان مزگەوت و مەدرەسەی لێ بووە ... کتێبخانەی گەورەی بابانەکان لە قەڵاچوالان شەش هەزار بەرگ کتێبی دانسقەی عەرەبی و فارسی تێدابوو، سەرباری ژمارەیەکی زۆری دەستنووس. بابانەکان نووسەر و خەتخۆشانیان دەناردن بۆ شار و شوێنە دوورە دەستەکانی وەکو قاهیرە و مەکە و سەنعا و ئەسفەهان، هەم لە پێناوی کتێب کڕین یاخود ڕوونووس کردنەوەی کتێبە دانسقەکان) (الخال، ٢٠٢١، ج٧، ٢٦٣).

ئاوڕەحمان پاشای بابان، وەکو لە پێشەوە باسی هاتووە، یەکێک لە ناودارترین میرەکانی بابانە لە سەردەمی سلێمانیدا، هەموو مەرجەکانی فەرمانڕەوایەتی تیادا کۆببووەوە. لە پاڵ ئەوەشدا پیاوێکی زانا و لە خواترس و دیندار بووە و زانست و زانایانی خۆش ویستووە و خزمەتی ئایینی زۆرکردووە. کەسێکی پایە بەرزی وەکو مەولانا خالیدی شارەزووری، ڕەنجووری شاعیری ناودار و عەلی بەردەشانی شایەری تایبەتی میرنشینن، گەلێکیان بە شان و شەوکەتی ئەو میرە و کاروکردەوەکانی لە بواری زانست پەروەریدا هەڵگوتووە کەوا بریتی بوون لە مانە:

- دروستکردنی مزگەوت و مەدرەسەی تازە لە ناوچە جیاجیاکاندا.
- هێنانی مەلا و زانا ناودارەکان بۆ سنووری قەڵەمڕەوەکەی و دابینکردنی خەرجی و بژێوی بۆیان.

. کڕین و نووسینەوەی کتێب و سەرچاوە گرنگەکانی خوێندنی مەلایەتی و وەقف کردنیان.

ئاوڕەحمان پاشا لە سەرەتای دەستبەکاربوونەوە مزگەوتێکی گەورەی بەناوی خۆیەوە دروستکردووە، مەلا و زانای گەورەی بۆ هێناوە، کتێب و سەرچاوەی گرینگی بۆ پەیداکردووە و تەنانەت خۆیشی ناوە ناوە دەرسی بە فەقێکانی مزگەوتەکەی گوتۆتەوە. مەحمود پاشا کوڕی ئاوڕحمان پاشا (لە ١٨١٣ بۆ ١٨٣٤ حوکمڕانی کردووە)، لە سەردانێکیدا بۆ بەغدای پایتەخت و بۆ لای داود پاشای والی، کە دەبینێ مەولانا خالید ئەو خۆشەویستی و پێگە گرنگەی لەلای دەسەڵاتداران و زانا و دانایان و خەڵکی بەغدا دا هەیە، تکای لێدەکات کە بگەڕێتەوە سلێمانی و لە سلێمانیش مزگەوت و خانەقایەکی تایبەتی بۆ دروست دەکات و مەوقووفاتێکی زۆریشی بۆ خزمەتی مزگەوت و مەلا و فەقێکانی تەرخان دەکات (خاڵ، ٢٠٢١، ج٦، ١٥-١٦).

ئەحمەد پاشای کوڕی سلێمان پاشا (لە نێوان ١٨٣٨ تا ١٨٤٧ حوکمڕانی کردووە)، لە دەورانی دەسەڵاتی خۆیدا کتێبخانەی بابانەکان لە سلێمانی و لە مزگەوتی گەورەدا دامەزراندۆتەوە و بە دەیان دەستنووس و سەرچاوەی گرینگی بۆ پەیداکردووە. تەنانەت لە دوای دورخرانەوەشی لە کوردستاندا و لەو کاتانەدا کە والی عوسمانی بووە لە یەمەن و ئەرزەڕۆم و ئەدەنە، ناوە ناوە کتێب و سەرچاوەی دانسقەی بۆ کتێبخانەی بابانەکان لە سلێمانی ناردۆتەوە (عەبدوڵلا، ٢٠٢٢، ٢١).

ئەحمەد پاشا ماوەیەکیش لە دوای دورخرانەوەی لە ئەستەمبوڵ ژیاوە بەرلەوەی بکرێتە والی و موتەسەریفی چەند شارێک، زۆر لە پیاوە ناودارەکانی کورد چاویان پێی کەوتووە و ستایشی پیاوەتی و ڕێزداریان کردووە. لەوانە شاعیری ناودار (نالی) چاوی پێی کەوتووە، هەروەها شێخ ڕەزای شاعیریش هەم سەردان و دیدەنی کردووە هەم شیعریشی بەسەردا هەڵگوتووە لە پێشەوە تێکستەکەیمان هێناوەتەوە. تا ئەوەی زانایەکی زمانەوانیی فەڕەنسی بەناوی (خۆدزکۆ)، بە یارمەتی ئەو کتێبێکی ناوداری لەمەڕ فیلۆلۆژی زمانی کوردی داناوە.

لێرەدا وەکو ئەنجامگیری دەتوانین بڵێین، لەگەڵ هەموو ئەو شەڕ و ئاڵۆزی و ناکۆکی و دووبەرەکی و لەشکرکێشی هەردوو ئیمپراتۆرپای ناوچەکە (عوسمانی و ئێرانی) بۆ سەر سلێمانی و تەواوی میرنشینەکە کە لە ئارادا هەبوو، لایەنێکی پڕشنگدار و شارستانی لە ڕەوشت و کار و کردەوەی میرەکانی باباندا هەبوو، هەنگاوی پیرۆز و مەزنیان ناوە لە خزمەتکردن بە زانایان و ئاوەدانکردنەوەی حوجرە و مزگەوت و خوێندنگەکان، لە پشتگیری و پشتیوانی خوێندن و خوێندەواریدا هیچ درێغیان نەکردووە. ڕێزیان لە زانایان گرتووە و بە چاوی پیرۆزی و خێروفەڕەوە سەیریان کردوون. وەک ئەوەی (ڕیچ) لە

گەشتنامەیکەیدا ئەوەمان بۆ باس دەکات کەوا مەحمود پاشا و براکانی لە حزووری مەولانا خالید دا بە پێوە دەوەستان و لە خزمەتیدا بوون و قلیانیان بۆ دادەگیرساند. ئەنجا هەر مەحمود پاشا بوو خانەقایەکی بۆ دروست کردبوو، هەموو عەسرانێکیش دەچوو بۆ سەردانی (ریج، ٢٠٠٨، ٣٠١).

(٣) نالی، پێشەنگی شاعیرانی قوتابخانەی شیعری کلاسیکی کوردی (لقی بابان):

نالی (مەلا خدری ئەحمەدی شاوەیسی شارەزووری)یە لە نێوان سالآنی (١٨٠٠ بۆ ١٨٧٧)دا ژیاوە. سەرەتا لە ناوچەکانی قەرەداغ و هەڵەبجە و سنە دا خوێندوویەتی، لە پاشاندا گەڕاوەتەوە سلێمانی لە مزگەوتی ئاوڕەحمان پاشای باباندا درێژەی بە خوێندن داوە. ئەو بە فەقێیەتی لە قەرەداغ و سنە و سلێمانی لەلای مەلا و زانا ناودارەکانی کوردستاندا خوێندویەتی تاوەکو ئیجازەی وەرگرتووە. لە دواییدا لە خانەقای مەولانا خالید دا جێگیربووە، کە بەم دواییانە ساغ بۆتەوە کەوا پەیوەندی خزمایەتیشی لەگەڵ دا هەبووە (موفتی، ٢٠٢٠، ١٣٣). نالی لە سەردەمی فەرمانڕەوایەتی مەحمود پاشا، سلێمان پاشا مامی مەحمود پاشا و، ئەحمەد پاشای کوڕی سلێمان پاشا دا، پێگەیشتووە و شانوشکۆی وەکو زانایەکی دیار و مەزن شاعیرێکی بەرجەستە بەدیارکەوتووە. بابانەکان ڕێزیان لێگرتووە و پلە و پایەیەکی بەرزیان بۆ داناوە.

لە سەرەتای سەدەی نۆزدەدا و لە هەرەتی دەرکەوتنی نالی، شیعر و ئەدەبی کوردی، لە فۆلکلۆر و ئەدەبی میللی و ئەدەبی هونەری و نووسراو دا، لە هەموو ناوچەکانی دەوروبەری سلێمانی (شارەزوور و قەرەداغ و بازیان)دا بە دیالێکتی گۆران بووە، کە بە هۆی پشتیوانی میرایەتی ئەردەلان سەدان ساڵ بوو ئەم ئەدەبە بەم دیالێکتە لە ئارادا بووە، تەنیا لە ناوچەکانی شارباژێڕ و باکووری سلێمانیدا نەبێت کە بەشێک بووە لە سنوور و قەڵەمڕەوی دیالێکتی کوردی ناوەندی (موکریانی). کە ئەمە هەر خۆیشی شێوەی ئاخاوتنی خێزان و بنەماڵەی میرەکانی بابان خۆیشیان بووە (خەزنەدار، ٢٠٠٣، ٣٠). بۆیە لەگەڵ پەرەسەندنی هێز و دەسەڵاتی میرایەتی و جیگیربوونی لە شاری سلێمانیی پایتەختی تازەدا، گۆرانی وەکو زمانێکی ئەدەبی دێرین و باو بەرە بەرە گلۆڵەی کەوتۆتە لێژی و زمانێکی ئەدەبیی تازە (بابان) لەسەر بنەمای دیالێکتی موکریانی، کە شێوە ئاخاوتنی بابانەکان و شارباژێڕ بووە، هاتۆتە ناوەوە و وردە وردە لەسەر حیسابی گۆڕانی جگە لە سلێمانیی پایتەخت، لە ناوچەکانی هەڵەبجە و قەرەداغ و کەرکوک و گەرمیانیشدا کە لە قەڵەمڕەوی میرایەتی بابان بوون، پەرەی سەندووە و بۆتە باو وەکو لە قسەکانی (جویس بلۆ)شدا هاتووە، خودی ئاوڕەحمان پاشا پشتیوانی ئەدیب و هونەرمەند و شاعیرانی کردووە و هانی داون بۆ ئەوەی پشت بکەنە گۆرانی و داواشی لێکردوون ڕووبکەنە (سۆرانی)، (بلو، ٢٠١٦، مدارات کرد).

دیاره وەکو زانراوە (نالی) شاعیری پێشەنگ و پایەبەرزی ئێمەش، ماوەیەک خوێندکاری مەدرەسە و مزگەوتی ئاوڕەحمان پاشا بووە و لەوێ ئیجازەی وەرگرتووە. ئەنجا وەکو شێخ محەمەدی خاڵ دەڵێت؛ لەم ساڵانەی دواییدا لەکاتی ئاوەدانکردنەوەی مزگەوتەکەدا چەند دانە دەستنووسی شیعری نالی دۆزراونەتەوە کەوا بە دەستخەتی خودی خۆی بووە (الخال، ٢٠٢١، ج٧، ٢٥٣).

لەسەرەتادا دەستپێشخەری ڕووکردنە زمانی ئەدەبی بابانی بەر لە نالی و هاوڕێکانیشی، لە ئەدەبی میللیدا بۆ (عەلی بەردەشانی/ ١٧٦٧-١٨٠٩) دەگەڕێتەوە، کە مەنزوومەیەکی ناوداری بە ناونیشانی (بەیتی ئاوڕەحمان پاشای بابان)دا لە وەسفی میری بابان و شەڕ و ئازایەتی و نەبەردییەکانیدا هۆنیوەتەوە. لە ئەدەبی هونەری و نوسراویشدا هەرکام لە (ڕەنجووری/ ١٧٥٠-١٨١٠) و (ئیبن الحاج/ ١٧٠٠-١٧٧٠) پێشتر ئەم ئەزموونەیان تاقیکردۆتەوە، بەڵام ئاڵوگۆڕە گرینگ و بنەڕەتی و ڕاستەقینەکە لەسەر دەستی نالیدا ڕووی داوە.

نالی هەوڵیداوە، وەکو ئەوەی پێشتر مەلای جزیری کردوویەتی، هەموو ئەو فۆڕم و تەکنیک و هونەرەکانی شیعر کە لە ئەدەبی دێرینی عەرەبیدا هەبوون، لە ڕێگەی ئەدەبی فارسیدا هەڵیان بهێنجێت و لە دوایە بە دەستڕەنگینی و وەستاکارانە بەو زمانە ئەدەبییە تازەیە، سامانێک لە شیعری کوردی کلاسیکمان بۆ بخاتەوە. تا ئەوەی شاعیرانی هاوڕێی و هاوسەردەمی لە وێنەی (سالمی ساحێبقران/ ١٨٠٥-١٨٦٩)، (مستەفا بەگی کوردی/ ١٧٨٢-١٨٥٩)، (نەفعی/ ؟-١٨٤٧)، (مەلا وەسمان/ ١٨٠٦-١٨٨٩) پێڕەویان لەم ڕێبازە کردووە و ئەزموونەکەی نالیان دەوڵەمەندکردووە.

دیارە ئەم ئەزموونەی ئەدەبی کوردی ناوەڕاست (بابان) کە لە باوەشی میرایەتی باباندا و بەشێوەیەکی بەهێز لەسەرەتای سەدەی نۆزدەدا سەری هەڵداوە، لە شێوەی لە دایکبوونێکی تازە و نوێ بووە بۆ شیعری کلاسیکی کوردی، لە هەمان کاتیشدا درێژەپێدەر و تەواوکەری باڵەکەی دیکە بوو کە لە نیوەی دووەمی سەدەی شازدەدا لە بۆتاندا سەری هەڵدابوو. هەروەها چۆن جزیری شێوە ئاخاوتنی ماڵباتی ئازیزان و ناوچەی بۆتانی کردۆتە زمانی شیعر و زمانی ئەدەبی یەکگرتووی ئەو ئەزموونە ئەدەبییە، بە هەمان پێوودانگ نالیش شێوە ئاخاوتنی بنەماڵەی بابانەکان و میرایەتی بابانی کردۆتە زمانی شیعر و زمانی ئەدەبی یەکگرتووی ئەزموونە ئەدەبییەکەی.

لێرەدا لە باسی پەیوەندی نزیکی نالی لەگەڵ میرەکانی باباندا ئەم بڕگەیەیە لە ئەمین زەکی بەگ وەردەگرین کە دەڵێ؛ مەرحووم نالی لەم دەورەیەدا بوو (مەبەستی دەورەی سلێمان پاشای بابان ئەحمەد پاشای کوڕی سلێمان پاشایە) مەنظوومەیەکی شیرینی تەعزیە و تەبریک بۆ ئەحمەد پاشا نووسیوە (زەکی، ٢٠٠٦، ١١٤). کە ئەمە دەقی تێکستەکەیە:

تا فەلەک دەوی نەدا . صەدکەوکەبی ئاوا نەبوو

کەوکەبەی میهری موبارەک طەلعەتی پەیدا نەبوو
تا نەگریا ئاسمان و، تەم وەڵاتی دانەگرت
گوڵی چەمەن ئارا نەبوو، هەم لێوی غونچە وانە بوو
تا چەمەن پیرا لەسەر ئەصلی درەختی لانەدا
فەرعی تازە خوڕڕەم و بەرز و بوڵند باڵا نەبوو
تا (سولەیمانان) نەبوونە صەدری تەختی ئاخیرەت
(ئەحمەد موختار)ی ئێمە شاهی تەخت ئارا نەبوو
قیصصە بێ پەردە و کینایەت خۆشە: شاهی من کەوا
عادیلێ بوو قەت عەدیلی ئەو لە دنیادا نەبوو
بۆ نشینگەیی مورغی ڕووحی ئەو کە عالی فیطرەتە
جێگەی خۆشتر لە ڕەوضەی (جنة الماوی) نەبوو
وەک قیاسێکی کە موثبەت بێ، نەتیجەی بێتەجێ
حەمد و لیللا شەهـ کە عالي جا بوو، خالی جا نەبوو
شاهی جەم جا (نالیا) (تاریخ جم) تەئریخییە
دا نەڵێن لەم عەصرە دا ئەسکەندەری جەم جا نەبوو (مدرس، ١٩٧٦، ٣٧٠)

هەروەها نالی لە وەسفی سوپا و سەربازانی ئەحمەد پاشای باباندا گوتوویەتی:

ئەم طاقمە مومتازە کەوا خاصصەیی شاهن
ئاشووبی دڵی مەملەکەت و قەلبی سوپاهن
صەف صەف کە دەوەستن بەنەظەر خەططی شوعاعن
حەڵقە کە دەبەستن وەکو خەرمانەیی ماهن
نەرگس نیگەهو ساق سەمەن، کورتە بە نەفشەن
موو سونبول و ، ڕوومەت گوڵ و، هەم لالە کولاهن
گوڵزاری دەر و دەشتن و غیلمانی بەهەشتن
ئاهوو صەف و، ئاتەش بە کەف و، تیزنیگاهن
صەحرا بە تەجللی دەکەنە وادییی ئەیمەن
قامەت شەجەرو ، مەظهەری ئەڵطافی ئیلاهن
گەهـ طاوس و، گەهـ کەبکن و، گەهـ بۆ قەڵەموونن
گەهـ ئاتەش و، گەهـ شوعلە، گەهێ دوودی سیاهن
لالە بە بەدەن، ئەطڵەسی ئەخضەر کە لەبەرکەن
نەورەستە گوڵن، بەستە لەگەڵ دەستە گیاهن
تا دەڵێ:
(نالی) بەخودا حەیفە دەڕەنجێنی دڵی خۆت
ئەم طاقمە مەخصوصە هەموو صاحیبی جاهن (مدرس، ١٩٧٦، ٣٤٠)

ئەنجام:

١. دامەزراندنی چەند میرگەهـ و قەوارەیەکی سیاسی و نیمچە سەربەخۆ، لەلایەن چەند بنەماڵەیەکی حاکم و فەرمانڕەوای کوردان و باڵکێشانی ئارامییەکی سیاسی و سەقامگیر لەو ناوچانەدا، بوو بە مایەی گەشەسەندنی شار و بازێڕ و پێشکەوتنی ژیانی ئابوری و شارستانی. هەر بەو پێیەش بوو بە مایەی بڵاوبوونەوەی خوێندەواری و پێشکەوتنی ژیانی ڕۆشنبیری و ئەدەبی.

٢. میر و مەزنەکانی کورد لە هەرێمی بۆتان و باباندا لە سۆنگەی خواپەرستی و ئاییندارییادانایی و تێگەیشتن بوو بێت، زۆر بایەخیان بە زانست و زانیاری و بڵاوکردنەوەی فەرهەنگ و ڕۆشنبیری داوە. لە سنوری هەردوو میرایەتیدا، مزگەوت و مەدرەسە و خوێندنگەیان ئاوەدان کردۆتەوە، ڕێزیان لە مەلا و زانایان گرتووە، کەشێکی لەباریان بۆ پەروەردە و فێربوون ڕەخساندووە، بودجە و ماڵیات و مەوقووفاتی مشەیان لەو پێناوەدا بە خەرج داوە.

٣. لە میرگەهی بۆتاندا و بەتایبەت لە ڕۆژگاری میر شەڕەفی کوڕی میر ئەبدالدا، کەشوهەوایەکی شارستانی و ڕۆشنبیری وا هاتۆتە پێشەوە، تاوەکو دانایەکی وەکو جزیری دەستپێشخەری بکات، هەم زمانی کوردی . ناوچەی بۆتان، بکات بە زمانی شیعر و ئەدەب و زمانی یەکگرتووی ئەدەبی لە هەموو ناوچەکەدا، هەمیش هونەرەکانی ئەدەبی کلاسیکی ڕۆژهەڵات (عەرەبی و فارسی) بێنێتە ناو شیعر و ئەدەبیاتی کوردی و بەم کارەش دەرگا لەسەر دامەزراندنی قوتابخانەی شیعری کلاسیکی کوردی بکاتەوە.

٤. لە سنووری قەڵەمڕەوی میرایەتی باباندا و لە زەمان و زەمینەیەکی جیاوازدا، بەڵام لە سایەی هەمان هەلومەرج و کەشوهەوای سیاسی و شارستانی و ڕووناکبیری ژێر دەسەڵاتی میرەکانی باباندا، هەمان سیناریۆ دووبارە دەبێتەوە و نالی شارەزووری دەستپێشخەری دەکات لە هێنانەکایەی ئەزموونێکی تازە لە ئەدەبی کلاسیکی بە کەرەستە و دیالێکتی کوردی ناوەڕاست (بابان).

٥. بەم شێوەیە لە سنوور و قەڵەمڕەوی هەردوو ئەزموونی حوکمڕانی خۆماڵیی کوردی (بۆتان و بابان)دا، دوو ئەزموونی ئەدەبی پێشەنگ لەسەر دەستی دوو مرۆڤی بلیمەت و دوو شاعیری هەڵکەوتە مەلای جزیری و نالی، قوتابخانەی شیعری کلاسیکی کوردی بە هەردوو باڵ و هەردوو لقی (بۆتانی) و (بابانی)یەوە لەسەدەکانی حەڤدەهەم و نۆزدەهەمدا دادەمەزرێت و بەرپا دەبێت.

ژێدەر:

١. ئامێدی، صادق بهاءالدین، ١٩٨٠، هۆزانڤانێت کورد، لە چاپکراوەکانی کۆڕی زانیاری عیراق، بەغدا.

٢. بابان زادە، کامەران جەمال، ٢٠٢١، میرنشینی بابان، ناوەندی ڕێنوێن، سلێمانی.

٣. بدلیسی، شەرەفخان، ٢٠١٧، شەرەفنامە، وەرگێڕ: سەلاحەدین ئاشتی، بنکەی ژین، سلێمانی.

٤. بلو، جویس، ٢٠١٦، الادب الكوردی المكتوب، قراءة وترجمة: عبدالكریم عته، موقع مدارات كرد.

٥. توفیق، د.زرار صدیق، ٢٠٠١، كردستان فی القرن الثامن الهجری، دار موكریانی، اربیل.

٦. جەعفەر، مامۆستا، ٢٠١٤، سلێمانی . ململانێی گروپە کۆمەڵایەتییەکان، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر.

٧. خەزنەدار، د.مارف، ٢٠٠٢، مێژووی ئەدەبی کوردی، ب٢، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر.

٨. حسن، سلام طه، ١٩٨٩، جزیرة ابن عمر في القرنین السادس و السابع، رسالة ماجستیر، جامعة صلاح الدین، اربیل.

٩. خاڵ، شێخ محەمەدی، ٢٠٢١، نالەی دەروون، کۆ بەرهەمی شێخ محەمەدی خاڵ، جزمی دووەم (٦)، ناوەندی هزری و ڕۆشنبیری خاڵ، سلێمانی.

١٠. الخال، الشیخ محمد، ٢٠٢١، البیتوشی . الشیخ محمد الخال، ج٧، مركز الخال الفكري و الثقافي، السلیمانیة.

١١. دۆسکی، تەحسین ئیبراهیم، ٢٠١١، دیوانی مەلایێ جزیری، دەزگەها سپیرێز، چاپا دوێ، دهۆک.

١٢. زەکی، محەمەد ئەمین، ٢٠٠٦، تاریخی سلێمانی وە وڵاتی، ئامادەکردنی: ڕەفیق ساڵح، بنکەی ژین، سلێمانی.

١٣. الزڤنگی، احمد بن الملا محمد، ٢٠١٣، العقد الجوهري فی شرح دیوان الشیخ الجزیري، نوبهار، ئیستامبۆل.

١٤. سمایل، عەباس سلێمان و نەجیبە زرار هۆرمزیار، ٢٠٢٢، چەند بابەتێکی کولتووری کوردی، لە بڵاوکراوەکانی ئەکادیمیای کوردی، هەولێر.

١٥. شوان، ئەمین، ٢٠٢١، دیوانی شێخ ڕەزای تاڵەبانی، لە بڵاوکراوەکانی ئەکادیمیای کوردی، هەولێر.

١٦. عەبدوڵڵا، دکتۆر نەجات، ٢٠٢٢، گەڕان بەدوای مرواری، کتێبی یەکەم، لە بڵاوکراوەکانی ئەکادیمیای کوردی، هەولێر.

١٧. عبدالسلام، د. عماد، ٢٠٠٨، مركز ثقافیة مغمورة في كردستان، دار موكریاني، اربیل.

١٨. عزت، الدكتورة فائزة محمد، ٢٠١١، الكرد في اقليم الجزيرة و شهرزور في صدر الاسلام، مطبعة خانی، دهوک.
١٩. كۆمەكا ڤەكۆلەران، ٢٠٢٠، كورد و هەرێما جزيرا فوراتێ، سەنتەرێ زاخۆ بۆ ڤەكۆلينێن كوردی.
٢٠. لونگريک، المستر ستيڤن هيمسلي، ١٩٦٨، اربعة قرون من تاريخ العراق الحديث، مطبعة المعارف، بغداد.
٢١. محەمەد، د. ئاكۆ بورهان، ٢٠١٨، مێژووی میرنشینە كوردییەكان لە چاخی نوێدا، خانەی چاپ و بڵاوكردنەوەی چوارچرا، سلێمانی.
٢٢. محمد، ئاكۆ برهان، ٢٠٠٠، الحياة العلميية في دياربكر و جزيرة ابن عمر في القرن الخامس الى القرن السابع الهجرى، رسالة ماجستير، جامعة صلاالدين، اربيل.
٢٣. موفتی، عوسمان ڕەشاد، ٢٠٢١، زەینەب خان و چەند بیرەوەرییەک، خانەی موكریانی بۆ چاپ و بڵاوكردنەوە، هەولێر.
٢٤. هەژار، ١٣٥٩، ديوانی مەلای جزيری، سروش، تاران.
٢٥. هروری، د. صلاح محمد سليم، ٢٠٠٤، امارة بوتان في عهدالامير بدرخان، اربيل.
٢٦. يوسف، عبدالرقيب، ١٩٧١، ديوانا كرمانجی، مطبعة الادب، النجف الاشرف.

دور الامارات الكوردية في انبثاق مدرسة الشعر الكلاسيكي الكوردي إمارتا (بۆتان و بابان) نموذجاً

الملخص:

أدى تأ سيس إ مارات كورد ية تحت زعا مة عائلات كرد ية حاك مة في ذ طاق الامبرا طوريتين العثمانية والايرانية، أدى الى وجود ما يشبه دويلات كوردية تتمتع بشيء من الحرية والا ستقلال مما خلق نوعا من الا ستقرار السيا سي سمح بدوره بتأ سيس ا لمدن وازد هار الحياة الاقتصادية والاجتماعية، وبالتالي أ حدث نهو ضاً وتطوراً في مجالات التعليم والأدب والثقافة٠ ونرى بأن الحكام والأمراء الكورد في كل من إقليمي (بۆتان و بابان) على سبيل المثال؛ قد تبنوا إيجاد وتأ سيس الجوا مع وا لمدارس الدينية ومرا كز التعليم المختلفة، والا شراف على عملها والانفاق عليها بسخاء وتوفير فرص التعليم والدرا سة لكل من يحتاجها٠ فقد أدى هذا الوضع من جهة، الى خلق نهضة أدبية وثقافية را ئدة في نطاق إمارة بوتان ومركزها التاريخي مدينة الجزيرة على يد الشاعر الصوفي والعارف الرباني العتيد (مەلای جزیری / ١٥٦٧-١٦٤٠)، حيث تبنى الكوردية -البوتانية كلغة أدبية للشعر والا بداع، مستلهماً كا فة الفنون والأ ساليب البلاغية الموجودة في الآداب الشرقية (العربية والفارسية)، فقد إستفاد منها ووظفها من اجل خلق

وتدشين تجربة جديدة في تاريخ الأدب الكوردي؛ ألا وهو تثبيت أركان المدرسة الكلاسيكية في الشعر والادب الكوردي وذلك في القرن السابع عشر الميلادي . ومن جهة أخرى، إنبرى الشاعر (نالى شارەزووری /١٨٠٠-١٨٧٧) ليعيد التجربة وبشكل خلاق في نطاق الامارة البابانية ومركزها العتيد مدينة السليمانية، ليستكمل النصف الاخر من الخارطة الأساسية للمدرسة الكلاسيكية عن طريق تبني الكوردية-البابانية، مستفيداً أيضا من الأساليب والفنون البلاغية الأدبية العربية والاسلامية كما سبق أن استقدمها الجزيري الى نطاق الشعر والادب الكوردي . وبهذا فقد شكلت الامارتان الكورديتان في كل من بوتان وبابان الأرضية الخصبة والتاريخية لانبثاق مدرسة الشعر الكلاسيكي الكوردي بشقيها البوتاني والباباني خلال القرنين السابع عشر والتاسع عشر؛ وذلك على يد الشاعرين الملهمين والرائدين الجزيري ونالي

The Role of the Kurdish Emirates in the Emergence of the School of Classical Kurdish Poetry: Two Emirates (Batan and Baban) as an Example.

Abstract:

The establishment of Kurdish emirates under the leadership of ruling Kurdish families within the scope of the Ottoman and Iranian empires led to the existence of what resembled Kurdish states enjoying some degree of freedom and independence, which created a kind of political stability that in turn allowed the establishment of cities and the prosperity of economic and social life, and thus brought about a rise and development in the fields of education and literature and culture. We see that the Kurdish rulers and princes in both regions (Botan and Baban), for example; adopted the creation and establishment of mosques, religious schools, and various educational centers, supervising their work, spending on them generously, and providing education and study opportunities for everyone who needs them. The well-known divine character (Malay Jaziri / 1640-1567), who adopted Kurdish-Botani as a literary language for poetry and creativity, drawing inspiration from all the arts and rhetorical methods found in oriental literature (Arabic and Persian). He benefited from and employed them in order to create and inaugurate a new experience in the history of Kurdish literature; which is to establish the pillars of the classical school in Kurdish poetry and literature in the seventeenth century A.D. On the other hand, the poet (Nali Sharazoori /1800-1877) endeavored to recreate the experience creatively within the scope of the Babani Emirate and its future center had become the city of Sulaymaniyah, to complete the other half of the basic map of the classicism school by adopting Kurdish-Babani, also benefiting from Arabic and Islamic literary rhetorical styles and arts as previously introduced by Al-Jaziri to the scope of Kurdish poetry and literature during seventeenth and nineteenth centuries. This was done by the inspiring and pioneering poets Al-Jaziri and Nali.